

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ ФОРМУЛ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ: СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СПОСТЕРЕЖЕНЬ О.О. ПОТЕБНІ

У статті розглянуто мовознавче значення спостережень О. О. Потебні щодо функціонування формул в українському фольклорі. Показано індоєвропейські генетичні зв'язки сталих висловів, виявлених О. О. Потебнею в українських народних піснях. Шляхом етимологічного аналізу обґрунтовано, що в українському фольклорі збереглися найдавніші індоєвропейські поетичні формули «колесо сонця», «тканина пісні» тощо, слов'янські рефлексії яких раніше не були введені в науковий обіг.

Ключові слова: індоєвропейська поетична мова, етимологія, мова фольклору, формула.

Глибока архаїка мови українського фольклору і в плані значення, і в плані вираження не раз висвітлювалася в українському мовознавстві і взагалі гуманітаристиці¹. Однак сучасні результати сусідніх галузей з кожним роком відкривають усе нові можливості для розширення хронологічних та географічних меж дослідження, а відповідно і для збільшення культурного престижу української мови, яка зберегла в своєму фольклорному функціонуванні великі пласти світоглядної інформації, що сягають часів спільнослов'янської та спільноіндоєвропейської єдностей.

Звільняючись від синкретичності в XIX ст., гуманітарні науки виявили, що на зламі XX–XXI ст. доконечно необхідно повернутися до нової синкретичності, яку тепер, озброєну методологічним інструментарієм, називають міждисциплінарністю. Дослідження О.О. Потебні, як і його сучасників, у тому числі старших від нього на покоління, ще були багато в чому синкретичні, і тому їх необхідно залучати для повернення до синтетичного знання про духовний світ, до якого належить і мова. Однак підходити до цих наукових текстів необхідно історично, тобто виокремлюючи в них актуальне сьогодні з фактичного чи теоретичного боку, і критично ставлячись до стилю мислення епохи. Праці О. О. Потебні в деяких питаннях і на сьогодні є актуальними, зокрема в галузі дослідження праслов'янської акцентології тощо². Але ще залишаються галузі, де внесок О. О. Потебні вимагає розгляду відповідно до найсучасніших досягнень у кожній з них.

О. О. Потебня був одним з перших учених слов'янських країн, у чиїх працях кристалізувалося (хоча й не було висловлене експліцитно) важливе питання сучасної гуманітаристики в цілому (включаючи мовознавство, фольклористику, порівняльну міфологію, археологію тощо), яке ми можемо сформулювати так: наскільки повносинхронний стан фольклору різних слов'янських народів

¹ Лукінова Т. Б. Мовна архаїка українських замовлянь // Мовознавство.— 1998.— № 2–3.— С. 47–48; Новикова М. О. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко.— К., 1993.— С. 7–29.

² Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня : Сторінки життя і наукової діяльності.— К., 2012.— С. 145 і далі.

(умовно — в часи запису XIX–XX ст.) зберігає релікти свого первісного стану часів спільнослов'янської єдності і попередньої, індоевропейської, епохи?

Глибоке володіння мовним і фольклорним матеріалом дозволило О.О. Потебні здійснити низку надзвичайно цінних спостережень мовного плану, однак інтерпретативний потенціал сучасної йому гуманітарної науки ще перебував на рівні, який сьогодні складно назвати належним. Власне, зауваження П. О. Лавровського до праці О. О. Потебні «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий»³ цілком можна перенести на стан тогочасних взаємин лінгвістики і фольклористики чи порівняльної міфології: брак сполучних ланок теоретико-методологічного плану ставав на заваді такому співіснуванню.

Праці О. О. Потебні є складною цілісністю, яка поєднує в собі спостереження з галузі психолінгвістики, фольклористики, етнографії тощо. Стан тогочасного інтерпретативного інструментарію не заважав О. О. Потебні передбачливо звернутися до проблеми, що стане актуальною пізніше, тому його порівняння фольклорних матеріалів різних народів зберігають ще й велике евристичне значення для сучасного дослідника. Отже, з усього загалу фактів, зібраних у працях О. О. Потебні, ми зосередимося тільки на тих, що можуть бути кваліфіковані як релевантні для суто мовознавчого розгляду. Це пов'язано з тією самою проблемою, що керувала Лавровським під час його критики праць Потебні — знайти безпосереднє матеріальне підґрунтя мовного матеріалу, необхідного для ширших досліджень. Тому ми зосередилися на спостереженнях О. О. Потебні над мовою фольклору слов'янських народів, зібраних у його двотомнику «Объяснения малорусских и сродных народных песен»⁴. Фактично цей двотомник є чи не єдиною на сьогодні енциклопедією головних мотивів і лексичних формул українських пісень порівняно з формулами інших слов'янських народів.

Походження самого українського фольклору раніше вже розглядалося в археологічному, ідеологічному та етнографічному аспектах⁵. Проте суто лінгвістичні питання походження фольклору як мовного явища в україністиці висвітлено далеко не повною мірою.

Відколи 1853 р. А. Кун знайшов етимологічно споріднені вислови в Гомера і в індійському епосі, в індоевропейських студіях існує окрема галузь реконструкції, зорієнтована на вивчення спільноіндоевропейської поетичної мови через віднайдення етимологічно споріднених мовних засобів (метричних, лексичних, синтаксичних, стилістичних) у дочірніх традиціях. Підсумковими працями в галузі порівняння окремих індоевропейських традицій (в основному давньогрецької, латинської і давньоіндійської) і реконструкцій імовірних індоевропейських висловів-кліше були монографії Р. Шмітта, М. Дуранте, К. Воткінса та М. Веста⁶, окремим питанням спільності індійської і грецької традицій присвячені праці Г. Надя і В. М. Топорова⁷.

³ Див. докладніше про цей та інші епізоди наукового діалогу П. О. Лавровського й О. О. Потебні в кн.: Франчук В. Ю. Неизвестный «Ответ» А. А. Потебни рецензенту его докторской диссертации как пример научной дискуссии в России XIX века // *Slavica Literaria. Supplementum.* — 2012. — N 2. — С. 95–104.

⁴ Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. — Варшава, 1883. — Т. 1. — 268 с.; 1887. — Т. 2. — 809 с. (Отд. оттиск из Рус. филол. вестн.). Надалі покликатимемося на це джерело прямо в тексті в круглих дужках, зазначаючи том і сторінку.

⁵ Із недавніх праць див.: Давидюк В. Ф. Походження українського фольклору. — Луцьк, 2006. — 120 с.

⁶ Schmitt R. *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit.* — Wiesbaden, 1967. — 375 s.; Durante M. *Sulla preistoria della tradizione poetica greca: Risultanze della comparazione indoeuropea.* — Roma, 1971. — Т. 1. — 164 p.; 1976. — Т. 2. — 222 p.; West M. L. *Indo-European poetry and myth.* — Oxford, 2007. — 525 p.; Watkins C. *How to kill a dragon.* — New York; Oxford, 1995. — 613 p.

⁷ Надя Г. *Греческая мифология и поэтика.* — М., 2002. — 432 с.; Топоров В. Н. *Пиндар и Ригведа: Гимны Пиндара и ведийские гимны как основа реконструкции индоевропейской гимновой традиции.* — М., 2012. — 220 с.

У працях Потєбні, вибраних для аналізу в нашій статті, у піснях різних слов'янських народів було знайдено етимологічно споріднені вислови, що дозволило припустити існування спільнослов'янських фольклорних формул, як назвали їх пізніше. У ХХ–ХХІ ст. реконструкцію спільнослов'янського фольклорного поетичного фонду як наступника індоєвропейської поетичної мови продовжили В. М. Топоров, В. В. Іванов, Р. Катичич, Г. О. Левінтон, Р. Матасович, Ю. Л. Мосєнкис, Б. Сикимич та ін.⁸ Окремою галуззю є етномузикологічна славистика, яка також має свідчення спільнослов'янських витоків багатьох архаїчних ритмів і мелодій у фольклорах окремих слов'янських народів⁹.

Поетика українського і взагалі слов'янського (як і балтійського) фольклору настільки архаїчна, що Потєбня, здійснюючи узагальнення тільки на їхньому матеріалі і навіть не ставлячи собі за мету здійснити глибшу історичну реконструкцію, фактично вказав на пережитки спільної індоєвропейської поетичної техніки в найдавніших пластах українського фольклору. Саме так ми можемо класифікувати ці спостереження ретроспективно, із сучасного погляду.

У галузі поетичного синтаксису О. О. Потєбня спостеріг дуже архаїчні, ще спільноіндоєвропейські, риси. Однак їх індоєвропейське походження ми сьогодні атрибуємо на основі найновіших досліджень. Урешті, О. О. Потєбня зібрав і класифікував синтаксичний матеріал, однак його завданням, імовірно, і не було знайти йому індоєвропейське пояснення (хоча спільнослов'янське походження формальних елементів багатьох пісень впливає з їх різкою спільності в східнослов'янському та південнослов'янському фольклорі).

Хоч і не висловлені прямо у вигляді зв'язного тексту, спостереження втілилися в структурі покажчика до другого тому «Объяснений малорусских и сродных народных песен». Так, у ньому О. О. Потєбня виокремлює: «перелічування трьох речей і пояснення», «поєднання синонімів (яворє-борє, тур-олєнь, калина-малина, груша-яблонь, жито-пшеница)» (2, 795).

«Поєднання синонімів», класифіковані О. О. Потєбнею, насправді є одним з ключових прийомів старовинних індоєвропейських текстів. Так, К. Воткінс, узагальнюючи спостереження попередників, виокремлює два типи складних індоєвропейських формул: кєнінги (наприклад, «кінь морів» — корабель) і меризми (наприклад, «двоногі і чотириногі», тобто — всі тварини). Саме меризми нас і цікавитимуть найбільше. Сам К. Воткінс дає визначення меризму як двочленної іменникової фрази, що складається з двох іменників і поєднана сурядним сполучником (*A i B*), обидва іменники мають багато спільних семантичних оз-

⁸ *Іванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей : Лекс. и фразеолог. вопр. реконструкции текстов.— М., 1974.— 342 с.; *Іванов В. В.* Происхождение древнегреческих эпических формул и метрических схем текстов // Структура текста / Отв. ред. Т. В. Цивьян.— М., 1980.— С. 59–80; *Левинтон Г. А.* Лексика славянских эпических традиций и проблема реконструкции праславянского текста // Текст: семантика и структура : Сб. науч. тр.— М., 1983.— С. 152–172; *Мосєнкис Ю. Л.* Поэтическая реконструкция «Слова о полку Игореве» и летописная поэзия.— К., 2006.— 224 с.; *Katičić R.* Božanski boj: tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine.— Zagreb, 2008.— 378 s.; *Katičić R.* Gazdarica nadvratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine.— Zagreb, 2011.— 284 s.; *Katičić R.* Zelenil uh: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine.— Zagreb, 2010.— 491 s.; *Matasović R.* Proto-Indo-European poetics in «The tale of Prince Igor».— https://www.academia.edu/851854/Proto-Indo-European_Poetics_in_Slovo_o_Polku_Igoreve; *Nazarov N.* Reconstruction of the Nostatic folklore: sequences of etymologically connected grammatical formants in Indo-European, Uralic and Turkic ritual texts // Mova ta istoriya.— К., 2014–2015.— Вуп. 359.— Р. 80–91; *Sikimić B.* Etimologija I male folklorne forme.— Beograd, 1996.— 345 s.

⁹ *Гошовский В. Л.* У истоков народной музыки славян.— М., 1971.— 304 с.; *Елатов В. И.* По следам одного ритма.— Минск, 1974.— 128 с.; *Квітка К.* Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів.— К., 1923.— С. 19–23; *Czekanowska A.* Ludowe melodie wąskiego zakresu w krajach słowiańskich.— Kraków, 1972.— 264 s.

нак, і разом слугують для позначення загального вищого уявлення *C*¹⁰. Прикладами таких поєднань є: в Ігувінських таблицях *uigoreqio* «люди і худоба», гомерівське *σῖτον καὶ οἶνον* «пшениці і вина», яке точно відповідає формулі в хетських текстах¹¹. Саме як меризми можуть бути визначені потебнянські «поєднання синонімів»: «О *јаворе*, зелен *боре*» (2, 311); «Дивное звіре *тура-оле-ня*» (2, 325)¹²; «*Туры, олени* (по)выстрелили» (2, 325)¹³; «За чорним *туром*, за грубим *звіром*» (2, 325); «Под *калинкою*, под *малинкою*» (2, 344)¹⁴; «*Груша-яблонь* садовая» (2, 462); «Що не зродили *жито-пшеницю*» (2, 474). Зазначимо, що таким же спільноіндоевропейським меризмом є й формула українських колискових *сон-дрімота*, що докладно було розглянуто нами раніше¹⁵, там же вказуються гомерівські етимологічно споріднені паралелі до українського (і загалом східнослов'янського) меризму.

Останній з наведеного вище переліку потебнянських меризмів, *жито-пшениця*, демонструє ще й примітну подібність до аналогічного гомерівського меризму *σῖτον καὶ οἶνον*, у якому наявні й хетські паралелі. Обидві формули мають п'ять складів, в обох наголоси розподілені за тією самою схемою. У світлі новітніх припущень щодо етимології слова *жито*, яке може бути пов'язане не стільки з *жити*, скільки з гр. *σῖτος*, видається, що перший член меризму стояв у ньому вже в спільноіндоевропейську епоху. Другий член був замінений, при цьому не змінюючи значення меризму — «врожай, пожива, ритуальні дари тощо».

Далі докладніше спинимося на розгляді окремих лексичних формул, які збереглися в мові українського фольклору і були виявлені О. О. Потебнею, з наведенням етимологічних паралелей до них з інших індоевропейських традицій.

В одному зі своїх спостережень О. О. Потебня таки провів влучну паралель з іншою традицією — давньогрецькою. Так, навівши фрагмент сербської пісні, де пісня і вишивання поєднані синтаксичним паралелізмом, він додає: «Паралелізм між вишиванням і створенням пісні пор<івняй> з м<ало>р<осійським> виразом, почутим мною в Ром<енському> п<овіті> Полт<авської> губ<ернії> від особи, чужій будь-яким книжним впливам, “се нова пісня тчеться” (курсив наш. — Н. Н.) і грец. ραψοδία вл<асне> зшивання пісні, зшита (не лише в значенні копії, а й у значенні творчості) пісня, при Гомер<івському> ῥάπτειν κατὰ τῆν, задумувати лихе; Гомер<івське> ὑφαίνω тчу, між іншим δόλον, μῆτιν, μῦθος (речи)» (2, 730).

В іншому місці О. О. Потебня наводить латиські паралелі до подібних метафор: дівчина намотує клубок пісень, а вишовши заміж, розмотує; дівчина перекидає корзину пісень. Однак ці паралелі перебувають тільки в семантичній площині: етимологічних паралелей між українськими та цими латиськими текстами нами не виявлено.

Наведене вище спостереження О. О. Потебні свідчить про те, що вчений знайшов правильний шлях, однак не розвинув його. Разом з тим воно цілком могло б підтвердити думку лінгвіста про метафоричну природу слова в діячності. Задовольнившись суто семантичним паралелізмом, він не підкріпив його етимологічними паралелями. А вони існують. Адже укр. *ткати* етимологічно

¹⁰ Watkins C. Op. cit.— P. 45.

¹¹ Ibid.— P. 209–210.

¹² *Гол<овацький>* II, 48, № 15. Тут і далі залишаємо посилання О. О. Потебні без змін, тільки розшифруємо (де нам вдалося їх атрибутивати) скорочення у фігурних дужках.

¹³ *Кир<ша>Данилов* 4, 79.

¹⁴ Імовірно, О. О. Потебня тут мав на увазі збірку російських народних пісень білоруського етнографа П. В. Шейна (*Шейн П. В. Русские народные песни.*— М., 1870.— 725 с.); далі ним додано паралелі з болгарського фольклору за збіркою братів Міладинових (без точного посилання): «Под *калинки*, под *малинки*».

¹⁵ Див.: Назаров Н. А. Формула *сон-дрімота* в українських колискових та її гомерівські паралелі спільноіндоевропейського походження (*hypnos, darthano; onar*) // Мова та історія.— К., 2014.— Вип. 329.— С. 23–26.

споріднене з давньогрецьким *τέκτω* «будую, виготовляю, роблю»¹⁶. Це слово входить до ключової спільноіндоевропейської метафори, що відбиває термінологічне найменування процесу творення пісні. Це та сама метафора, яка лягла в основу латинського *textus* «тканина, текст». Першим, хто вказав на її спільноіндоевропейські витоки 1878 р., був Дж. Дармстетер¹⁷. Таким чином, на основі суто семантичних спостережень О. О. Потебні (адже він порівнював не етимологічно споріднені слова в метафорах різних традицій, а тільки семантично близькі) до вже відомих індоевропейістиці етимологічно підтверджених рефлексів індоевропейської метафори **uékʷos tek-* «зшивати, плести, будувати слова» — ведійського *vacas takṣ*, авестійського *vacas-tašti-*, давньогрецького *ἐπέων τέκτορες*¹⁸ — можемо додати ще український рефлекс *пісня тчеться*. В українському рефлексі етимологічно спорідненим з іншими індоевропейськими рефлексами є другий опорний компонент (*тчеться*), у той час як перший компонент (*пісня*) зберіг семантику без етимологічної спорідненості, що нерідко трапляється в подібних висловах. Зазначений рефлекс є свідченням того, що в українському традиційному середовищі в XIX ст. збереглися рефлекси не тільки індоевропейської поетичної мови, а навіть термінологія на позначення пісенної творчості.

О. О. Потебня чи не вперше звернув увагу на те, що сонце в українських народних піснях порівнюють з колесом. Розуміючи архаїчність такого порівняння, він присвятив його розгляду кілька сторінок (1, 153–155). Однак індоевропейські паралелі такого порівняння дослідник не наводить, і, ймовірно, не вони його цікавили. Отже, О. О. Потебня відсилає, не цитуючи самих текстів, читачів до цього мотиву в піснях зі збірок Ао. П. В. (скорочення не вдалося атрибуувати) і П. Чубинського:

«Колесом сонечко на гору йде,
Колесом ясне на гору йде,
Полком молодий на посаг іде,
Полком Івашко на посаг іде»¹⁹.

«Горою сонечко колує,
Мариню товариш дарує,
Не великим даром – посагом,
А щастям, здоров'ям за столом»²⁰.

Серед неопублікованих пісень, записаних від білоруської народної співачки Сви Пархімчик, є пісня з ініціалом *Сонейка колесом ідзе*²¹. Це словосполучення українських пісень — і за етимологією слів, і за їхнім значенням — цілком збігається з іншою індоевропейською формулою, існування якої підтвердив А. Кун 1859 р.²² (це була друга за рахунком, після славнозвісної *нев'янучої слави*, відкрита спільна формула різних індоевропейських дочірніх традицій) — «колесо сонця». Її безсумнівне походження зі спільноіндоевропейського періоду підтверджується рефlekсами у 1) ведійській традиції: *súras cakráṃ* щонайменше 10 разів трапляється у Ведах²³; 2) давньогрецькій традиції: *κόκλος ἀελίοιο* (Euripides *El.* 465), *ἀκτίνα κόκλον θῆλιον προσόμοιαι* (Euripides *Hekabe*

¹⁶ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К., 2006. — Т. 5. — С. 582.

¹⁷ Schmitt R. Op. cit. — S. 14, § 20.

¹⁸ Ibid. — S. 298, § 603.

¹⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел : Тр. и исслед. [собр. П. П. Чубинским]. — СПб., 1877. — Т. 4. — С. 150.

²⁰ Там же. — С. 155.

²¹ За матеріалами фольклорних експедицій, викладеними в інтернеті.

²² Kuhn A. Die Herabkunft des Feuers und des Göttertrankes. — Berlin, 1859. — S. 51; Schmitt R. Op. cit. — S. 9.

²³ Schmitt R. Op. cit. — S. 166–167, § 324.

412) та ін.²⁴; 3) у давньогерманських (північній — *sunni ... hvél*²⁵) та давньоанглійській (*sunnan hweogul*²⁶) традиціях.

Очевидно, ще одним надзвичайно цінним рефлексом цієї формули є й українські словосполучення *колесом сонечко, сонечко колує*²⁷. Інші індоевропейські традиції зберегли рефлекси цієї формули суто як «уламки», вмонтовані в поетичні твори хоч і дуже архаїчні, однак не тільки ритуального змісту (це стосується передусім грецької драми). Натомість мінімальний контекст українських пісень може бути інтерпретований як лапідарне вираження фрагмента міфу: *Колесом сонечко на гору йде, Колесом ясне на гору йде <...>, Горюю сонечко колує <...>*.

Ці рядки є не чим іншим, як сакральним описом руху сонця небом. Без перебільшення, кожне слово тут сповнене глибоких міфологічних значень. Зрештою, ці рядки не є суто формальним пережитком, адже солярна формула українських пісень збереглася завдяки тому, що в українській традиційній культурі її супроводжували так само архаїчні уявлення про сонце і вогонь, культовий відгомін якого зберігся в побуті українського селянства донині (не плювати, не оскверняти вогонь). Це підтверджується як фольклорними та етнографічними записами 1920-х років²⁸, так і особистими польовими спостереженнями автора.

Отже, у доробку О. О. Потебні як лінгвіста і фольклориста бачимо інтуїтивно знайдені напрями індоевропейстичних досліджень, що набули завершеної форми тільки в ХХ столітті. Матеріал, зібраний і класифікований ученим, безперечно, становить винятковий інтерес, однак сучасного міждисциплінарного значення він набуває лише тоді, коли розглядається з погляду актуального стану відповідних галузей. Так, цінні славістичні спостереження О. О. Потебні лише з допомогою набутоків індоевропейістики ХХ ст. нам вдалося вписати в широкій контекст індоевропейських усних традицій. Це свідчить про те, що спостереження українського фольклориста й мовознавця можуть слугувати евристичним підґрунтям для подальших відкриттів у царинах мовознавства та фольклористи.

N. A. NAZAROV

INDO-EUROPEAN ORIGIN OF UKRAINIAN FOLKLORE FORMULAE: CONTEMPORARY INTERPRETATION OF O. POTEBNIA'S OBSERVATIONS

The article discusses linguistic value of O. Potebnia's observations about Ukrainian folkloric formulae functioning. Indo-European genetic relationships are shown for the clichés revealed by O. Potebnia in the Ukrainian folk songs. The article proves with etymological analysis that Ukrainian folklore preserves the oldest Indo-European poetic formulae 'the wheel of the Sun', 'the cloth of the song' etc., Slavonic reflexes of which have not been introduced to the linguistic studies before.

Key words: Indo-European poetic language, etymology, language of folklore, formula.

²⁴ Ibid.— S. 167, § 325; також S. 9, примітка 32.

²⁵ Ibid.— S. 169, § 330.

²⁶ Ibid.— S. 169, § 331.

²⁷ Ю. Л. Мосенкіс лексему *гелело* в українській веснянці «Гелело, гелело, / Жеб зиму одмело, / Жеб було літечко...» (Календарно-обрядові пісні.— К., 1987.— С. 23) інтерпретує як спотворене слово на позначення колеса, порівнюючи його з болг. *колело* (Ю. Л. Мосенкіс, усне повідомлення). У такому разі це ще один український рефлекс тієї самої формули, адже очевидно, що колесом тут названо сонце.

²⁸ *Кравченко В.* Вогонь (Матеріал, зібраний на Правобережжі) // Первісне громадянство.— 1927.— № 1–3.— С. 147–181.